

Állandóság és változás szüksége

Deák Tamás írói érdemei közé tartozik, hogy ő az utolsó *polgár* körünkben. Ez nem paradoxon és természetesen nem gazdasági helyzetére vagy világnézetére értjük: írói fegyvertára, biztonsága, műveltsége idézi az élet teljes birtoklásában huzamos tapasztalattal rendelkező osztály reprezentatív íróit.

*

A *Boldog verseny* fülszövegének legelején olvassom: „Deák Tamás esszéi a világirodalom személyes élményéből fakadnak.“ Megrettenek ettől a mondattól. Ezt Szerb Antalról is némi vonakodással — ekkora bizonyossággal egyedül Babitsról állítanám. A *világirodalom* mint *személyes élmény* — nagyon nagy dolog; mi húzódik meg e névtelen fülszöveg mögött: jószándékú kiadói reklám vagy egyszerűen a szavak súlyának nem ismerése? Mindenesetre legyünk óvatosak: itt valaki többnek akar láttatni valamit annál, ami valójában. E gyanakvó érzéssel kezdem lapozni a könyvet, s ez az érzés egyáltalán nem csitul, mikor az egyes tanulmányok címéből látom, hogy a kötet időben időszámításunk első évtizedétől (Ovidius) napjainkig (Méliusz József) terjedő anyagot, szinkrón metszetben pedig latin, francia, német, angol, orosz, spanyol, amerikai, osztrák, magyar, román és romániai magyar írókat ölel fel, s mi több: nem korlátozódik csupán a világirodalomra, hanem fluiduma ki-kicsobbán a zene (Beethoven, Bartók) és a képzőművészet (Michelangelo) világába, nem is szólna a címeikben filozófiai, esztétikai, művelődéstörténeti, etikai problémákat sejtető kisesszékről.

Hanem amint magának a szövegnek olvasásába merülök, és túljutok az Ovidiusnak szentelt, első személyben írt, kevéssé meggyőző s inkább tévé dokumentumfilm-kommentárnak tűnő *Tengerparti sétán* — az említett érzés magától eltűnik. Helyét az a benyomás foglalja el, hogy biztos kezű vezető kalauzol bennünket különböző századok és nemzeti irodalmak égtájain. Többé nem az érdekel, hogy mi személyes élménye Deák Tamásnak, és mit kapott esetleg másodkézből, hanem arra figyelek, hogy a közölt vagy csak felsejülő ismeretek szerves egységbe illeszkednek. Másodlagos kérdéssé lesz, hogy vajon nem túl merészek-e a szerző megállapításai, nem túlságosan csattanóra élezettek-e mondatai, fontos az, hogy e nagysugarú körben, mely műfajilag is heterogén elemeket fog át (tanulmány, portré, glossza, útirajz), egyazon temperamentum lüktetése hatja át a közeget, egy írói egyéniség teremtet rendet, amidőn mindent önmagának alárendel, és saját színeivel átfest. Lényegében vallomások ezek az esszék, ars poeticák, s az uralkodó tónus — nemcsak az útirajzban, hanem az írói portrékban, zenei, képzőművészeti, filozófiai, erkölcsi problematikában is — a „meghitt számadás“. Bó-

TÉKA

párosítja a magas tudományos színvonalat a szerző kitűnő pedagógiai érzékével, s így a legbonyolultabb kérdéseket is szemléletesen, érthetően tárgyalja. Ez a kiadás módszer-tanilag még jobb az előzőeknél, mert a szorosabb értelemben vett általános kémiai rész — amely az elméleti kérdéseket, a fizikai-kémiai alapokat tárgyalja — jelentősen bővült: több ábrával, alaposabb magyarázattal szolgál. Az egyes elemeket és vegyületeiket leíró szervesetlen kémiai rész ugyancsak átdolgozott, az elméleti kérdésekre mélyebben rávilágító formában jelent meg. Nagymértékben megnövekedett a jelen kiadásban az anyag elmélyítését és megértésének ellenőrzését szolgáló, ötletes és vonzó feladatok száma is. (*Editura didactică și pedagogică*, 1972.)

ÁPRILY LAJOS: Meddig él a csend? — Vita Szigmond ígéretes monográfiája után most a költő válogatott verseinek most a költő válogatott verseinek imponzans kötetét próbálja kielégíteni az olvasó fokozódó érdeklődését Áprily Lajos iránt. Németh László írta a Helikon-triász talán legjelentősebb tagjáról, hogy számára Áprily erdélyisége mindenképp előtti művészi szemléletében nyilvánul meg. És hogyha a transzilvanizmus csillogó álmokkötét szét is oszlatta azóta a történelem mítoszromboló alakulása, annál tisztábban áll előttünk a vidéken is európai költő alakja, aki az „emberiség igaz dallamát“ szülőföldje hegyei közt, román és magyar havasiak testvériségében kereste és találta meg. Áprily a parnasszista, impresszionista és szimbolista irányzatok művészi jegyeit olyan, merőben új és eredeti költői szintézisbe olvasztja össze, amelyet félreismérhetetlenül ittenivé avatnak a sajátos erdélyi színek és hangzatok — állapítja meg találon az előszóíró Sóni Pál. (*Kriterion*, 1973.)

IORDAN CHIMET: Cele douăsprezece luni ale visului (Antologia inocenței). — Rajzok, képek, versek, mesék, valómátrészletek sorakoznak egymás mellett, látszólag rendszertelenül, csodálatos zűrzarvarban, mint egy színes és szeszélyes, nyugtalan álomvilág. Írók, költők, festők — klasszikusok és kortársak — találkoztak I. Chimet „meghívására” — egy oldalnyi vagy egy tenyérnyi helyen bár —, csupán azért, hogy „elmondják”: milyen csodálatos dolog játszani és álmodozni — gyermeknek lenni és lélekkben az is maradni. A nevek: Shakespeare, Braque, Arghezi, Klee, Gogol, Saint-Exupéry, Tzara, Móricz Zsigmond, Miró, Eminescu, Chagall, Brâncuși, Kafka, Lorca, Mroczek, Cocteau, Csehov. Kiváló, nagyszerű könyv. (Editura Creangă, 1972.)

SÜKÖSD MIHÁLY: Küzdelem az epikával. — Sükösd Mihályt mánt prózaíró, kritikust és irodalomtörténészt régóta foglalkoztatja a magyar próza helyzete. Tekintélyes világirodalmi és esztétikai tájékozottsággal (ennek bizonyítéka volt legutóbb *Változatok a regényre* című könyve) pillant be epikánk múltjába (Bethlen Kata, Kemény Zsigmond), főképpen azonban a közelmúlt s a kortársak érdeklik. Nemcsak terjedelmileg, de az elemzés igényessége tekintetében is a kötet két legjelentősebb tanulmánya Déry Tiborral és Németh Lászlóval (az esszéíróval) foglalkozik, ám lényeges mondanivalója van Ilyés Gyula esszéiről. Örkeny egyperces novelláinak „konkrét abszurdjáról” és Konrád György regényéről, *A látogatóról* is. Noha a könyv nagyobb része folyóiratokból már ismert tanulmányokból állt össze, a *Küzdelem az epikával* egységes szemléletet tükröz: a szerző az epikát s elsősorban

séggel szerepelnek olyan mozzanatok, ahol a szerző, félretolva esszéjének alanyát, nyíltan előtérbe lép (például a Beethoven első bekezdésében, a Bartók indításában, a moralizáló kisesszéikben és természetesen az „úti esszében”); érezzük azt is, hogy a színház, a gondolati dráma kérdéseiről szólván, általánosság-mezben valójában a drámaíró Deák Tamás színműveit védi: az esszéíró *pro domo* érvel; az igazán „szignifikáns” elemek azonban azok a felhangok, melyek X nagy íróval kapcsolatban vagy Y objektív problémákör talaján csendülnek fel, valamiképpen mégis inkább a szerző egyéniségét releválják. „A gigászi méltatlankodás a sorsmeretű kényszerűségekkel szemben szintén nem a hős, hanem a hőssé magasztosulás *akaratainak* szenvedélye” — írja Michelangelóról; „öltözködése szellemi, arisztokratikus fölényének csupán a jelképe, ezért nem azonos a közönséges ficsúrral, vagy a jampeccel, legfőbb jellemvonása a választékosság, meg az, hogy saját énjét kultiválja” — olvassuk Baudelaire-ről; „ki tudott többet a múlt század derekán a valódi érzés és a szerepjátszás egyidejűségéről?” — kérdi Dickenssel kapcsolatban; „mi az, ami ennyire megindító Csehovban? Azt hiszem, az életben és irodalomban egyaránt ritka pózmentes érzelemgazdagság” — vallja a nagy orosz novellistáról. E megállapítások mindegyike szervesen hozzátartozik az adott író- vagy művészportréhoz, ugyanakkor bennünk felbukkanó asszociáció révén idézi — hol egyenes kapcsolással, hol kontrasztosan — azt az írói egyéniséget, mely a különböző alanyok portréiban voltaképpen önmagát szemléli. Ilyenformán Deák Tamás igazi világirodalmi élménye az önmagával való találkozás, előttünk pedig — esszéinek olvasói előtt — olyasféléképpen bontakozik ki írói egyénisége, ahogyan valamely regényben a hős jelleme kirajzolódik.

E tükröződés erejének forrása is. Túl minden dokumentáción, imponáló biztonsága abból ered, hogy van egy (titkos) viszonyítási pontja: önmaga, a nagysugarú kör középpontja.

Távol attól, hogy e (titkos) viszonyulás aláásná portréinak hitelét, ellenkezőleg, e vonatkozásban is erő forrása, mely fokozza kifejezőképességét, portretista hűségét, az arcképek szerzőtől független, objektív értékét, pontos kimunkaltságát: a tükör tárgy, felület, melynek minden ponton foncsorozottnak kell lennie, s amely önmaga marad, ha reflexként mutatja a benne tükröződőt is. A nagyvonalú bizonyosság s e szenvedély hevítette aprólékos gond együtt igen jó stiliztává avatja Deák Tamást, olyanná, akit a saját meghatározásában adott két változat közül a másodikba sorolhatunk: „a nagy stilizták tömören fogalmaznak, mint Tacitus és Flaubert, vagy megfontolt körülményességel, amely nagyszabású viszonylatok szellemi feszültségével hat.” Íme, például a biedermeier stílus és életforma leírásának árnyalt gazdagsága, „megfontolt körülményessége”, mely „nagyszabású viszonylatok szellemi feszültségével hat”:

„A Szent Szövetség győzelmes szuronyainak gyűrűjében létrejön az első »hatalom védte ben-

sóság» világa: a biedermeier. Ekkor keletkezik a *hangulatos* — szándékoltan hangulatos! — polgári otthon, a maga nosztalgias zenéjével, langyos verskéivel, a családi kedély meghittsége unszoló pedagógiájával, meleg barna fényű bútorával, elérhető árú luxusával, a dolgos derekasság és a józannak dicsért kispolgári önzés moráljával. A falakon szívderítő, nyájas vagy negédes jelenetek tündökölnek elbájoló színekben, az empire méltóságáteljes és némileg grandomániás nyugalmát, az egyiptomi Izisz-főkkel és aranyozott sasokkal, a polgári hajadonok háziás kezére valló *koszorú* váltja fel. Divatba jön az Emlékkönyv, rózsaszín moaré és mélyzöld bársony kötésekből kínálhatja aranyozott szélű lapjait a költői lelkülétű dilettánsoknak. Werthert régóta eltemették és elsiratták, a Sturm und Drang forgószele elcsitult, immár Hermann és Dorothea készülő célhoz érni a biedermeier lét legszilárdabb és kétségkívül legbecesebb intézményében: a *polgári családban*. A polgári családnak köszönhetjük a regényolvasók rendjének kialakulását, a német kamarazenét, a kitérő házikosztót, a pedagógia mozgalommá, majd tudományválasztását, a munkás hétköznapi és kellemes ünnepek szerencsés szintézisét bizonyos erkölcsi szinten: a nem megvetendő önértetben, amelyet a jól végzett, értelmes munka tudata teremt.

E Thomas Mannra emlékeztető fölényes kezelése az anyagnak (érezhetően Thomas Mann Deák Tamás írói eszményképe), a nemes igény, hogy ne csak sugallja gondolatait, vázlatos felvillanásban, hanem pontosan kifejezze őket, s gazdagon felöltöztesse, a ruha fodrait is visszaadó ecseteléssel — végigvonul mondatain, és a fentebb jelzett vonásokkal együtt élő-eleven struktúrákat alkot.

A struktúrákat azonban nem szabad statikusan szemlélnünk. Jellemzőjük, az állandó jegyek megőrzése és az egyensúlyra törekvés mellett a kialakult egyensúly meghaladása, a folytonos megújulás is. Ha ebből a szempontból vizsgáljuk Deák Tamás esszéit, meg kell állapítanunk, hogy a kialakult jegyek megőrzése szembevetendő, s szinte ekskluszív erőként hat, a megújulás rovására. Ennek tartalmi s formai vetülete egyaránt észlelhető.

Ami ez utóbbit illeti, az egyszer és mindenkorra kialakult változatlan egyensúly-állapot azzal a veszéllyel fenyeget, hogy bizonyos elemek sztereotípiászerűen ismétlődnek az egyes portrékban (például egy-egy beavatottság-illúziót keltő anekdota, történet, pletykabeszéd beiktatása: Molière esete a koldussal, Ovidius fecsegése Júlia — Augustus leánya — szerelmi kalandjairól, Beethoven replikája a partitúra nehézségére panaszkodó instrumentistának stb.), és főként, hogy a mégoly kitérő stílus változatlanul ismétlődő jegyei modorra merevülnek. Így, a sűrűn visszatérő, distanciatéremtő „bizonyt”-ok és más retorikai töltelékelemek; a „megfontolt körülményesség” helyenként fontoskodással sekélyedik, „a nagyszabású viszonylatok szellemi feszültsége” pedig olykor csak látszat, s kár, hiszen

TEKA

a nagyepikát, a regényt tekintti a próza igazi megnyilvánulásának, és elégedetlenül, aggódva veszi tudomásul, hogy a XX. századi magyar próza többnyire rendhagyó módon viszonyul ezekhez az elvárásokhoz, a „nagy irodalmakban” kialakult prózamodellhez. (*Magvető, 1972.*)

RÉZ PÁL: Szomorj Dezső alkotásai és vallomásai tükrében. — Szomorj Dezső írói pályájáról — néhány kisebb tanulmány, Vargha Kálmán, Illés Endre, Rónay György írásai, Kellér Andor emlékezései után — Réz Pál elsőként ad átfogó (és néhol elfogult) képet. Szomorj munkásságát a szecesszió nagypolgári ágához kapcsolja, rá legjellemzőbbnek a romantika színpompája utáni polgári nosztalgia és a romantika lehetőségében való kételyt, stílusának szecessziós dekorativitásában „egy európai magyar stílusigény” hirdetését látja. A II. József-dramát és a húszas években a számvetés jegyében fogant vallomás-regényeket (*Levelek egy barátnőmhöz, A párizsi regény*) tartja az életmű csúcseinak, mert ez utóbbiakban „szenvetelen és ironia ötvöződik egységge”. (*Szépirodalmi Könyvkiadó, 1972.*)

SZÁSZ IMRE: Gyertek este kilencre. — Szász Imrét első sorban kiváló műfordítóként tartottuk számon (angolból fordít — Shakespeare-től Hemingway-ig), bár nem ez az első önálló prózai alkotása. A *Gyertek este kilencre* hősei mai emberek, de mert az a tétel, hogy harminc és negyven között szinte minden ember félresikerülne az életet, minden időkre áll, a könyv mondanivalója túllépi a „mai emberről mai emberhez” korlátait. Értelmségiük keresik — találják, nem találják — életük értelmét; a

talaj kicsúszott a lábuk alól, s ez nem minden esetben múltott rajtuk. Olyan történelmi fordulópont korában élnek, amikor a magánélet szinte kötelező válságai inkább felelősödnek, semhogy könnyebben átvészeltetők legyenek. A könyvnek egy ivós-mulatós éjszakára szorítókozó cselekménye, a hősök párbeszédei, sorsa izgalmas, elgondolkoztató olvasmány. (Szépirodalmi Könyvkiadó, 1972.)

KISS FERENC: Művek közelről. — A kötet írásai között van nagyobb tanulmány (Benjámin Lászlóról, Juhász Ferencről, Nagy Lászlóról, a harmincas évekbeli marxista kritikáról, napjaink irodalmi szociográfiájáról), verselemzés (Juhász Gyula: *Tiszai csönd*, József Attila: *Külvárosi éj*), irodalomkritikai cikk (Gáldi László verstanáról, Király István Ady-monográfiájáról). De közös műfajuk: az esszé. Ami itt azt jelenti, hogy Kiss Ferenc — mindvégig a művek közelében maradván — tárgyról: a XX. századi magyar irodalom jelenségeiről filozófiként beszél, mert számára nem az asszociációk laboratóriuma az esszé, hanem állásfoglalás és az irodalomtörténeti munka summázása. Legfőbb érdeme az az előadói mód, melyet Barta Jánosról szólva így jellemez: „Barta János világos, magvas emberi nyelven ír esztétikáról, a zabszalma ízű esztétizálás fénykorában. Ha őt olvassuk, el lehet hinni, hogy műalkotások titka felé haladunk...” (Magvető, 1972.)

Az el nem ért bizonyosság. Elemzések Arany lírájának első szakaszából. Szerkesztette Németh G. Béla. — A kötetben foglalt tanulmányok szerzői Arany János 1848—1850 között írt néhány versével foglalkoznak. A vizsgálódás fő célja az esztétikai érdekű elemzés. A szerzők az elemzésekben ar-

mondatainak éppen elég az aranyfedezete ahhoz, hogy ne akarjon mélységet láttatni ott is, ahol nincs (például éppen a látszatok önleplezéséről szóló *A természettől a művészetig, avagy a teremtés csalafintaságairól* című, eléggé kényszeredett eszmefuttatásban).

Tartalmi vonatkozásban a túlzott stabilitás abban mutatkozik, hogy ebbe a struktúrába eleven erőként beépül mindaz, amit a klasszicizmus és a romantika nyújtott, a modernbb törekvések azonban — melyekben éppoly jól tájékozott! — már nem érintik. Sem mint stílus, sem mint a művek megközelítésének új lehetőségei. Az egyébként kitűnő Racine-tanulmányban például hiába keresnénk annak a genetikus szemléletnek nyomát, mellyel Lucien Goldmann a vallásos háborúk utáni francia nemesség egy csoportja képviselte janzenizmus és Racine drámáiról sajátosságainak strukturális összefüggéseit felfedte. Romániai magyar irodalom vonatkozásban Szemlérel még komprehenzív együtt tud haladni. Méliusz-tanulmányában a modernekről szólván már deklaratív jellegű vallomásra kényszerül: „a magam ízlése ugyancsak másféle fogantatású, de nem hallgathatom el, mennyire tisztelem a modern művészet megújításának ezt az erkölcsi pátosztát” — a még modernbb fiatalokról pedig szót sem ejt.

Mindent egybevetve, Deák Tamás rangos esszéinek világirodalmi perspektívája, gondolati merésze, stílári veretessége megkülönböztetett helyet biztosít szerzőjüknek e műfajban. De figyelnie kell arra, amit maga így fogalmaz meg: „előbb-utóbb minden stílus torzít...”

Sőni Pál

Surány Erzsébetről — két könyve kapcsán

Pont, pont, vesszőcske... Olyan kísértetiesen idézte a gyermekrajzok egyszerűségét akkori vonaljátéka, hogy bár tíz éve láttam egyik rajzát, nem felejtettem el.

Aki ilyen merészen tudott egyszerű lenni, az ismerte a titkot. Azt a titkot, hogy a rajz nemcsak a tárgyak kerete, nemcsak a síkba vetítés technikája, még csak nem is csupán a dolgok megragadásának elsődleges művészi eszköze — hanem egyszerűen: univerzum-teremtés.

Gyermekek rajjai épp azzal bővölnek el, hogy egész világukat, környezetüket egyetemességét adják vissza. És hogy ugyanakkor mernek absztrahálni: pontra, vesszőre, körre... Azt hiszem, valahol ezt érezte meg korunk művészete — Kleetől Gopóig...

Az egyszerűségből építkezők közé tartozott Surány Erzsébet is.